

سهم ادبیات معاصر در کتاب‌های درسی ما ناچیز است

100 سال کتاب‌های درسی فارسی در گفت‌وگو با عضو هیات علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی

مریم آموسا

با اینکه دسترسی به کتاب‌های درسی زبان فارسی مقاطع آموزشی ابتدایی تا پایان متوسطه دشوار نبوده است، اما متأسفانه به‌طور شایسته شناسایی، تحلیل و دوره‌بندی نشده و تنها در یک دهه به صورت گذرا و آن هم به بهانه حذف درس‌هایی از کتاب درسی یا اضافه کردن مطالبی به عنوان درس در کتاب‌های درسی زبان فارسی - که به هیچ‌وجه موضوعیتی مرتبط با ادبیات فارسی ندارد - باعث شده است که به کتاب‌های درسی ادبیات فارسی پرداخته شود. در طرحی که توسط فرناز صادقی، پژوهشگر گروه آموزش زبان فارسی و عضو هیات علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی اجرا شده، او پس از شناسایی کتاب‌های درسی زبان و ادبیات فارسی 100 سال اخیر (1300 تا 1400) در تمامی پایه‌های تحصیلی این کتاب‌ها را در حوزه آموزش مورد بررسی قرار داده است؛ به برکت این پژوهش، نمایشگاهی از کتاب‌های درسی فارسی در فرهنگستان زبان و ادب فارسی برپا شده و کتاب‌ها در قالب کتابخانه دیجیتال روی سایت فرهنگستان زبان و ادب فارسی به صورت رایگان بارگذاری شده است تا دیگر پژوهشگران نیز بتوانند از این منابع آموزشی که گردآوری آن در قالب یک مجموعه هم دشوار و زمان‌بر بوده، استفاده کنند. همچنین صادقی قصد دارد حاصل پژوهش‌هایش را در قالب یک کتاب منتشر کند. فرناز صادقی، عضو هیات علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی است. او کارشناسی زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه آزاد اسلامی و کارشناسی ارشد فرهنگ و زبان‌های فارسی از دانشگاه تهران است. او از سال 1372 در فرهنگستان زبان و ادب فارسی مشغول به کار است و تاکنون بیش از 30 عنوان مقاله برای دانشنامه زبان و ادب فارسی در شبه قاره، دانشنامه زبان و ادب فارسی گروه تحقیقات ادبی

و دانشنامه آسیای صغیر تالیف کرده است. پیش از این تصحیح و تحقیق کتاب خلاصه الاشعار و زبده الافکار بخش شعرای گیلان و دارالمرزمازندان توسط این پژوهشگر منتشر شده است. با او درباره 100 سال کتابهای درسی فارسی گفتوگو کردیم.

چه شد تصمیم گرفتید کتابهای درسی زبان و ادب فارسی را بررسی کنید؟

از سال 1390 در گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی مشغول به کار شدم و چند کار پژوهشی در این حوزه انجام داده‌ام؛ از جمله «غیرمعیارهای زبانی در کتابهای درسی»، «تدوین کتابشناسی توصیفی مقالات آموزش زبان و ادب فارسی» و «بررسی کتابهای تازه تالیف پایه دبستان». پاییز 1395 به پیشنهاد مرحوم دکتر حسن ذوالفقاری، مدیر آن زمان گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، طرح «کتابشناسی توصیفی کتابهای درسی زبان و ادبیات فارسی مدارس (1400-1300)» را پس از تصویب در شورای فرهنگستان آغاز کردم.

برای تحقق این طرح چه مسیری را طی کردید و با چه سختی‌هایی روبه‌رو شدید؟

از آنجا که پیش از این درباره این موضوع چنین پژوهشی انجام نشده بود از دشواری کار اطلاع چندانی نداشتم. منابع مورد نیاز این طرح، کتابهای درسی مدارس (100 سال اخیر) است که دسترسی به این کتابها به راحتی میسر نبود. مهم‌ترین مرکزی که امکان دسترسی به کتابهای درسی را فراهم می‌کند، کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی است. البته اجازه استفاده از این کتابها به راحتی به پژوهشگران داده نمی‌شود. با نامه‌نگاری‌های ریاست و معاون علمی فرهنگستان به ریاست سازمان، توانستم به کتابخانه و مخزن کتابهای درسی راه یابم.

یکی از بزرگ‌ترین مشکلات این بود که فهرستی از کتابهای درسی موجود در اختیار اینجانب گذاشته نشد. مسوولان کتابخانه اظهار می‌کردند که چنین فهرستی در اختیار ندارند. کتابهای درسی به تفکیک موضوع وجود نداشت. مجبور بودم از قفسه اول شروع کنم و از میان تمامی کتابها با موضوعات گوناگون، کتابهای درسی زبان و ادبیات فارسی را پیدا کنم. یکی دیگر از مشکلات این بود که اجازه تصویربرداری داده نمی‌شد؛ بنابراین به صورت دستی یادداشت‌برداری می‌کردم. این کار سبب کندی کار می‌شد.

در بسیاری از کتابها تاریخ چاپ، نوبت چاپ، نام مولف یا مولفان ذکر نشده بود. بسیاری از کتابها آسیب دیده بودند و صفحات ابتدایی

یا انتهای ناقص بود. تعیین تاریخ چاپ کتابها و تفکیک کتابهای شبیه به هم بسیار مشکل بود. گاهی مدت زمان زیادی را صرف مقابله مطالب دو کتاب می‌کردم. باید بگویم این پژوهش در مخزن کتابخانه سازمان، با شرایط آب و هوایی نامساعد و نور ناکافی انجام شد. با وجود این همکاری و محبت کارشناسان کتابخانه یکی از دلایل تحمل این سختیها بود. هر چند مدیر کتابخانه ناخشنودی خود را از حضور اینجانب در کتابخانه، هر چند روز یکبار ابراز می‌کرد.

در طول این تحقیق چند عنوان کتاب را بررسی کردید و با توجه به گذر زمان و نادیده گرفتن اهمیت آرشیو به چند عنوان کتاب دسترسی نداشتید و نتوانستید در بررسی‌هایتان به آنها استناد کنید؟

از آنجا که این پژوهش برای نخستین بار انجام می‌شد، عناوین و تعداد کتابهای درسی مشخص نبود. چنانکه ذکر شد منبع اصلی من کتابهای موجود در کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی بود، هرچند بسیاری از کتابها را در طول پژوهش و به طرق گوناگون یافتم. بیش از دوهزار جلد کتاب را بررسی کردم. در این چند سال ضمن پژوهش به جمع‌آوری منابع نیز می‌پرداختم. با تماس یا مراجعه به افراد گوناگون در پی یافتن کتابهای درسی قدیمی بودم. تعدادی از اساتید و افراد علاقه‌مند که کتابهای درسی خود را که به یادگار در کتابخانه منزل نگهداری می‌کردند به درخواست من به کتابخانه فرهنگستان اهدا کردند که جای سپاس فراوان دارد. تهیه این کتابها کمک فراوانی به تکمیل پژوهش اینجانب کرد. بسیاری از این کتابها در کتابخانه سازمان پژوهش وجود نداشتند یا اگر موجود بودند چاپ نخست نبودند. بدین سبب وجود این مجموعه سهم بسزایی در تکمیل طرح داشت. هر چند هنوز ممکن است کتابهایی از این طرح جا مانده باشند.

از مجموعه‌ای از کتابهای درسی که در فرهنگستان فراهم آمده است، بگویید؟

در اینجا اشاره‌ای می‌کنم به مجموعه‌ای ارزشمند از کتابهای درسی زبان و ادبیات فارسی که در طبقه سوم فرهنگستان به صورت جداگانه نگهداری می‌شود. بانی این کار مرحوم دکتر حسن ذوالفقاری بودند که اینجانب را به جمع‌آوری کتابهای درسی ترغیب کردند تا نمایشگاهی از این کتابها برگزار کنیم. بیش از هفت سال به جمع‌آوری این کتابها مشغول بودم. جای آن است یادی کنم از بزرگوارانی که به درخواست من پاسخ مثبت دادند: استاد عبدالرحمان صفارپور، استاد ارژنگ، دکتر محمود عابدی، استاد اسماعیل سعادت، سعیدی، هما افضل و بسیاری از افراد دیگر که حتی با اهدای یک جلد کتاب، به پیشبرد این طرح و

تشکیل مجموعه کتاب‌های درسی کمک کردند؛ همچنین از روسای کتابخانه آیت‌الله بروجردی قم و کتابخانه حکیم نظامی - امام صادق (ع) و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز که به درخواست آقای دکتر ذوالفقاری از کتاب‌های درسی موجود در آن کتابخانه‌ها pdf تهیه کرده و برای گروه آموزش ارسال کردند. هم اکنون بانک اطلاعاتی خوبی از کتاب‌های درسی در اختیار داریم. برای این کتاب‌ها شناسنامه مختصری تهیه شده است تا اطلاعات کلی را بیان کند. 131 عنوان کتاب درسی قدیمی به صورت pdf در وبگاه فرهنگستان زبان و ادب فارسی به نشانی apll.ir بارگذاری شده است که علاقه‌مندان می‌توانند استفاده کنند. امیدوارم در آینده نزدیک نمایشگاهی از کتاب‌های درسی زبان و ادبیات فارسی در محل فرهنگستان برای پژوهشگران و عموم برگزار شود.

با توجه به پژوهش‌هایی که انجام دادید، کتاب‌های فارسی در 100 سال گذشته چند بار به صورت کلی و کامل تغییر کرده‌اند؟

در این 100 سال شش نظام آموزشی وجود داشته است. پس از تغییر هر نظام آموزشی کتاب‌ها هم تغییر کرده‌اند. اگر به‌طور کلی بخواهم بگویم، این است که تا قبل از سال 1342 به مدت 20 سال تالیف و چاپ کتاب درسی آزاد بوده و یک دوره بی‌نظمی دیده می‌شود. به طوری که همزمان یک یا چند مولف کتابی را تالیف کرده‌اند و در مدارس به سلیقه مدیر مدرسه از کتاب‌ها استفاده شده است. یعنی در یک شهر چند کتاب تدریس می‌شده و این در سطح کشور وجود داشته است. با شروع وزارت دکتر خانلری بر آموزش‌وپرورش، تالیف و چاپ کتاب‌های درسی یکدست شد و زیر نظر وزارت آموزش‌وپرورش درآمد.

پس از انقلاب اسلامی نیز به مدت 14 سال کتاب جدیدی برای دوره دبستان و راهنمایی تالیف نشده بلکه کتاب‌های قبلی پس از بازنگری و اصلاحات بدون ذکر نام مولف یا مولفان به چاپ رسیده‌اند. برای دوره دبیرستان نیز کتاب‌هایی تالیف شدند که برخی تنها یک‌سال به چاپ رسیدند.

تغییرات در جزییات کتاب‌ها بیشتر پیرامون چه مواردی بوده است؟

گاهی کتاب‌ها تغییراتی جزئی داشتند، مثلاً یک یا چند متن یا شعر به کتاب افزوده می‌شد. گاهی بدون افزودن مطلب نام نویسنده‌ای، بعضاً صاحب عنوان، به مولفان کتاب افزوده می‌شد. با تغییر نظام‌های آموزشی نیز یک یا حتی چند سال مطالب کتاب‌ها با تغییراتی اندک و با تغییر عنوان به چاپ می‌رسید. گاهی نیز با تغییراتی همان کتاب بدون ذکر نام مولف به چاپ می‌رسید.

سهم متون کهن در کتاب‌های درسی چقدر است و آیا می‌توان بر اساس این بررسی‌ها از شاعر یا نویسندگانی - به‌طور مشخص کلاسیک - نام برد که در کتاب‌های زبان و ادب فارسی بیشتر به آنها پرداخته شده است؟
متون کهن سهم بسزایی در کتاب‌های درسی این 100 سال دارند. شاعرانی چون سعدی، حافظ، مولوی، فردوسی، نظامی، سنایی، ناصرخسرو در تمامی ادوار در کتاب‌های درسی جای داشته‌اند؛ همچنین متون کهن مانند کلیله و دمنه، تاریخ سیستان، تاریخ بیهقی، سفرنامه ناصرخسرو، سیاستنامه و ... همواره در کتاب‌های درسی به صورت مجزا یا در کنار متون دیگر آمده‌اند.

به ادبیات معاصر چقدر در کتاب‌های درسی زبان و ادب فارسی پرداخته شده است و آیا می‌توان از شاعر و نویسنده معاصر در این متون نام برد که بیش از همه به او پرداخته شده است؟

به این سوال نمی‌توان پاسخی کلی داد. برخی شعرا و نویسندگان معاصر که همواره در کتاب‌های درسی حضور داشته‌اند، می‌توان به ملک‌الشعرا بهار، پروین اعتصامی، گلچین گیلانی اشاره کرد. این 100 سال آموزش نوین باید دوره‌بندی شود و در همان دهه یا دوره به بررسی کتاب‌ها پرداخت. فضا و جوی که به لحاظ سیاسی و اجتماعی بر جامعه حاکم بوده در تالیف کتاب‌های درسی نیز تاثیر گذاشته و تفاوت‌های ذوقی و ادبی را به وجود آورده است. ممکن است در یک دوره متناسب با شرایط جامعه از نویسنده یا شاعری در کتاب‌های درسی مطلبی گذاشته‌اند و در دوره دیگری آن مطلب حذف شده است؛ به عنوان مثال از سال 1358 عناوینی چون ادبیات انقلاب اسلامی، ادبیات پایداری، جنگ تحمیلی و ... به کتاب‌های درسی راه یافته است. طبیعتاً شاعران و نویسندگانی نیز که در این حوزه فعالیت داشته‌اند در کتاب‌های درسی مطرح شده‌اند.

آیا می‌توان گفت ادبیات معاصر در کتاب‌های درسی ما تا حد زیادی غایب است؟
بله.

نگاه مولفان در دوره‌های مختلف نسبت به دستور، آیین نگارش و عروض چگونه بوده است؟ آیا در گذر زمان نگاه مولفان بر اساس نوآوری‌هایی که در این حوزه‌ها صورت گرفته توجه داشته‌اند؟
این موارد که ذکر کردید بسیار مهم هستند و بحثی طولانی خواهد داشت که در این مصاحبه فرصت پرداختن به آن نیست. در صد سال گذشته به هر کدام پرداخته شده و تحولاتی به همراه داشته است.

کتاب‌های دستور سنتی همچون دستور فرهنگ میرزا مهدی خان؛ دستور زبان فارسی عبدالعظیم قریب؛ دستور شرق عبدالعظیم خان تبریزی؛ دستور آموزگار بیشتر جنبه دستور تاریخی داشتند. بعدها دکتر

خانلري كتاب دستور زبان تاليف كرد كه روشي نو در دستورنويسي بود؛ اما چون از زبان فرانسه ترجمه شده بود، اشكالهايي داشت. بعد از اين كتاب دستور زبان انوري و گيوي را داريم كه بر اساس دستور خانلري و درسيتر نوشته شد، بعدها نام غلامرضا ارژنگ نيز به مولفان افزوده شد. كتاب دستور علياشرف صادقي و غلامرضا ارژنگ كه شيوهاي تازه در دستورنويسي داشت.

آيين نگارش نيز از عنوانهاي درسي مدارس بود، ولي كتاب مستقلي براي آن وجود نداشت. اولين كتاب آيين نگارش براي دوره اول دبirstان در سال 1353 توسط دكتور انوري تاليف شد. سپس كتاب آيين نگارش سوم دبirstان توسط دكتور انوري و هوشنگ ارژنگي تاليف شد و پس از آن نگارش و سخنوري 2 براي چهارم دبirstان تاليف نادر وزينپور و غلامرضا ارژنگ به چاپ رسيد. بعدها نيز سلطاني گرد فرامرزي و ديگران كتابهايي تاليف كردند.

در حوزه بديع و عروض و قافيه در سال 1334 بديع و قافيه تاليف محمد خزائلي و حسن سادات ناصري و در سال 1336 كتابهاي بديع تاليف محمد نجمي و حسين صفائي و كتاب بديع و قافيه و عروض تاليف رضازاده شفق، جلال همائي، عبدالرحمان فرامرزي، ذبيحالله صفا، علياكبر شهابي، احمد كوشا و اسماعيل واليزاده به چاپ رسيدند. اين كتاب اخير با افزودن بخش قافيه تاليف سيروس شميسا تا دهه 60 به چاپ رسيده است.

با توجه به كار پژوهشي كه در اين عرصه انجام داده ايد، چه نقاط و ضعف و كاستيهايي در كتابهاي درسي زبان و ادب فارسي مي بينيد؟

ادبيات هر کشور از مهم‌ترین دروس آن کشور است. بايد مردم و به خصوص دانش‌آموزان و دانشجويان را به مطالعه آثار ادبي تشويق كرد. متاسفانه مطالب كتابهاي درسي زبان و ادبيات فارسي براي دانش‌آموزان جذابيت چنداني ندارد. بايد مطالب متناسب با روحيه جوانان و سطح و پايه تحصيلي آنان باشد. اكثر دانش‌آموزان بيان مي‌کنند درس ادبيات را فقط براي نمره مي‌خوانند. براي دانش‌آموزي كه دركي از عرفان ندارد، فهم شعر عرفاني حافظ مشكل است. شايد بهتر باشد براي تاليف كتابهاي درسي ادبيات از دانش‌آموزان نيز نظرسنجي شود تا كتابهاي درسي ادبيات جذابيت بيشتري پيدا كند.

با توجه به پژوهشهاي‌تان، اگر قرار بود به عنوان يك مولف تاليف كتابهاي درسي زبان فارسي را برعهده بگيريد يا از نظرتان استفاده ميشد چه پيشنهادي براي بهتر شدن اين كتابها داشتيد؟

به نظر من بايد با اساتيد و مولفان حوزه ادبيات مشورت كرد و در

تالیف کتاب‌های درسی از گروه مولفان متخصص همان پایه استفاده شود. از متونی که جذابیت بیشتری دارند، استفاده شود. به پایه تحصیلی و علایق دانش‌آموزان در انتخاب متون کتاب درسی توجه شود.

آیا حاصل پژوهش‌های شما قرار است در قالب کتاب منتشر شود یا از حاصل این پژوهش برای بهبود تالیف کتاب‌های درسی استفاده خواهد شد؟ بله، امیدوارم به زودی این پژوهش را به چاپ برسانم تا علاقه‌مندان و پژوهشگرانی که به کتاب‌های درسی دسترسی ندارند از آن بهره‌مند شوند.

ادبیات هر کشور از مهم‌ترین دروس آن کشور است. باید مردم و به‌خصوص دانش‌آموزان و دانشجویان را به مطالعه آثار ادبی تشویق کرد. متأسفانه مطالب کتاب‌های درسی زبان و ادبیات فارسی برای دانش‌آموزان جذابیت چندانی ندارد. باید مطالب متناسب با روحیه جوانان و سطح و پایه تحصیلی آنان باشد.

فضا و جوی که به لحاظ سیاسی و اجتماعی بر جامعه حاکم بوده در تالیف کتاب‌های درسی نیز تاثیر گذاشته و تفاوت‌های ذوقی و ادبی را به وجود آورده است. ممکن است در یک دوره متناسب با شرایط جامعه از نویسندگان یا شاعری در کتاب‌های درسی مطلبی گذاشته‌اند و در دوره دیگری آن مطلب حذف شده است.

منبع: روزنامه اعتماد 28 فروردین 1402 □□□□□□